

Київська Академія 17 (2020): 142–163.
<https://doi.org/10.18523/1995-025x.2020.17.142-163>
<http://ka.ukma.edu.ua>

Валентина Шандра

**Середовище творців та споживачів
господарських знань Вільного економічного
товариства на українських теренах
(остання третина XVIII — початок XIX ст.)¹**

Вільне економічне товариство (ВЕТ), створене за Катерини II, цілком відповідало просвітницьким намірам імператриці. Поштовхами до його заснування стала патерналістська потреба стимулювати поміщиків, аби ті облаштовували маєтки із врахуванням прогресу в аграрній справі, а також необхідність пришвидшити колонізацію південних територій, де землю отримували чиновники й офіцери без господарських навичок. Товариство пропагувало досвід іноземців і тих поміщиків, які досягнули успіхів у вирощуванні високих врожаїв, організації праці, застосуванні машин для обробітку ґрунтів, зведенні господарських споруд. Разом з тим воно прагнуло до освоєння місцевої специфіки через накопичення знань про демографічну ситуацію та господарський потенціал тих чи тих територій.

Метою статті є з'ясувати ставлення місцевих поміщиків до ініціативи ВЕТ щодо їхнього залучення до власної діяльності та аналіз мотивів, які сприяли підтримці Товариства, зокрема запровадження нових технологій землеробства. Аби залучити до участі у Товаристві активних господарників, верховна влада мобілізувала місцеву адміністрацію, а та — дворянських станових посадовців. Однак далеко не всі поспішали ділитися власними здобутками, а друковані праці Товариства не набули масового поширення, отож рекомендаціями ВЕТ мало хто скористався попри те, що певна частина поміщиків надавала Товариству підтримку, пробувала використати його рекомендації та ділилася спостереженнями і здобутками.

Незначними були успіхи і в описах місцевого природно-економічного та демографічного становища, що мали би посприяти продуктивності

¹ Дякую анонімним рецензентам рукопису статті за висловлені рекомендації і зауваження, котрі, сподіваюсь, суттєво посприяли її вдосконаленню.

господарювання. Найповнішими стали описи Слобідсько-Української губернії, решта губерній або не долучилася до проекту, або обмежилася короткими відписками.

Ключові слова: Вільне економічне товариство, «Труды Императорского вольного экономического общества», описи губерній, культура господарювання.

Засновуючи Вільне економічне товариство, Катерина II прагнула сприяти розвиткові успішної економіки з високими врожайми, піднесенню продуктивного тваринництва і промислів. Шляхи до цього вбачалися у поліпшенні культури господарювання, поширенні новітніх технологій, вдосконаленні знарядь праці, запровадженні винаходів та агрономічних досягнень. Згідно з популярною тоді теорією фізіократів, держава мала дотримуватися свободи та конкуренції і поменше втручатися в економіку². Тож розповсюдженням господарського досвіду належало зайнятися громадським товариствам, а позаяк сільське господарство було чи не єдиним джерелом матеріальних статків та головним заняттям більшості населення, то й Вільне економічне товариство постало з метою поширення знань про продуктивне порядкування на землі.

Історію Товариства не обділено увагою дослідників як через його багатогранну діяльність, так і через прагнення поширити новачії, залучаючи людей, спроможних підхопити ефективні починання. Олексій Ходнев, який готував історичну розвідку до сторіччя Товариства, хоч і мав як його секретар доступ до численних документів, зауважив, що визначити основні напрямки його діяльності складно, адже імперія через свою величезну й «різноманітну» територію вимагала грандіозної практичної роботи³. Наступні дослідники описували діяльність Товариства теж у працях, приурочених до його ювілеїв — така традиція збереглася до сьогодні⁴. Дещо осторонь стоїть нарис Василя Орешкіна

² Рондо Камерон, *Краткая экономическая история мира. От палеолита до наших дней*, пер. с англ. (Москва: РОССПЭН, 2001), 260.

³ Алексей Ходнев, *История Императорского Вольного экономического общества с 1765 до 1865 года* (Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1865), II.

⁴ Андрей Бекетов, *Исторический очерк двадцатилетней деятельности Императорского Вольного экономического общества с 1865 до 1890 года* (Москва: Тип. В. Демакова, 1890); Алексей Бердышев, *Сто пятьдесят лет служения отечеству (из истории Вольного экономического общества)* (Москва,

1963 р., в якому автор з'ясував чинники заснування Товариства, описав його структуру та організаційні засади і, як радянський історик, звісно не утримався від «класового акценту», згідно з яким основною метою Товариства буцімто було сприяти поміщикам у максимальній експлуатації селян⁵. Сучасна російська історіографія зосереджується не лише на історичних аспектах діяльності Товариства, а й на прикладних знаннях, що ними воно прагнуло збагатити господарювання, та на практичному внескові в різні галузі економіки⁶.

В українській історіографії інтерес до Товариства оприявнився у простеженні місця та ролі інтелектуальних особистостей, чия творчість і громадська діяльність засвідчувала зміну культурних епох після включення Гетьманщини до Російської імперії. Передусім мова йде про Федора Туманського, солідного землевласника, чию постать Тетяна Литвинова розглядає на тлі соціально-економічних проблем, що їх намагалася вирішити російська держава, зокрема й за посередництва ВЕТ⁷. Господарювання поміщиків, прагнення піднести продуктивність праці шляхом вдосконалення землеробства та взаємин із селянами розглянуто цією авторкою і в монографії, де зауважено роль ВЕТ, у діяльності якого одні землевласники брали участь як кореспонденти, а другі — як користувачі господарських порад, що їх друкували в «Трудах Вольного экономического общества к поощрению в России земледелия и домостроительства»⁸

1992), 1–4; Гавриил Попов. «К 250-летию ВЭО,» *Экономическое возрождение России* 3 (45) (2015), 8–10 та інші.

⁵ Василий Орешкин, *Вольное экономическое общество в России 1765–1917. Историко-экономический очерк* (Москва: Из-во АН СССР, 1963), 189.

⁶ Екатерина Индова, «Вопросы земледелия в “Трудах Вольного экономического общества” во второй половине XVIII века,» в *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970* (Рига, 1977), 112–121; Ирина Егорышева, Светлана Гончарова, «Вопросы здравоохранения в трудах Вольного экономического общества,» *Здравоохранение Российской Федерации* 59 (4) (2015): 8–50 та інші.

⁷ Тетяна Литвинова, «Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф. Й. Туманського,» *Український історичний журнал* 1 (2007): 70–94.

⁸ Тетяна Литвинова, «Поміщицька правда». *Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект): Монографія* (Дніпропетровськ: «ЛІРА», 2011); її ж, «Поміщицька правда». *Дворянство Лівобережної України и крестьянский вопрос в конце XVIII — первой половине XIX века* (Москва: Новое литературное обозрение, 2019).

(далі «Труды...»). Своєю чергою, Олег Журба згадує про Товариство в колі зацікавлень Василя Ломиковського, котрий був не лише істориком, як традиційно вважають, а й успішним господарем⁹. Ширший погляд на ВЕТ пропонує американський історик Джозеф Бредлі, вбачаючи в ньому неурядову громадсько-наукову організацію, засновану на засадах добровільності, самоврядності, самостійності, незалежності та автономії, що приваблювало до Товариства креативних людей та свідчило, на думку автора, про зародження громадянського суспільства в Російській імперії¹⁰.

Найближчою до нашого дослідження є праця науковця з Вірджинії Колума Леккі¹¹ (один із розділів його монографії, присвячений функціонуванню просвітницьких ініціатив Товариства у Слобідсько-Українській губернії, був свого часу опублікований у журнальному варіанті¹²). Автор вважає, що соціально-господарська специфіка цього краю була куди сприятливішою порівняно з внутрішніми регіонами імперії для проникнення сюди передових ідей господарювання. Як бачимо, загальноімперську історію Товариства в історіографії відображено достатньо повно, натомість причетність до його діяльності українських регіонів імперії досі з'ясовано скупо і в локальному вимірі як стосовно середовища творців, та і споживачів нових економічно-господарських знань та практик.

Джерелами для нашого дослідження слугували передусім «Труды...» Товариства, зокрема повідомлення з місць про успіхи й невдачі господарювання (майже повний комплект цих видань належить НБУ ім. В. І. Вернадського; їх нещодавно було викладено на сайті сучасного російського ВЕТ¹³, щоправда — не всі числа). Окрім «Трудів», залучалися документи ЦДІАК України та Інституту рукопису

⁹ Олег Журба, «Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном?», *Січеславський альманах* 2 (2006): 153–158.

¹⁰ Джозеф Бредлі, *Общественные организации в царской России: наука, патриотизм и гражданское общество*, пер. с англ. (Москва: Новый хронограф, 2012), 93–125.

¹¹ Colum Leckey, *Patrons of Enlightenment: The Free Economic Society in Eighteenth-Century Russia*. (Newark: University of Delaware Press, 2011).

¹² Colum Leckey, «Provincial Readers and Agrarian Reform, 1760s–70s: The Case of Sloboda Ukraine,» *The Russian Review* 61 (2002): 535–559.

¹³ «Труды императорского ВЭО (1765–1915),» відвідано 19.10.2020, <http://veorus.ru/библиотека-вэо/труды-императорского-вэо/1915/>.

НБУ ім. В. І. Вернадського й матеріали Державного архіву Чернігівської області (останні виявила й опублікувала Анна Морозова¹⁴). Ці джерела було доповнено тими даними, що їх знайшли в архівах та використали у своїх працях попередні дослідники цієї проблеми.

Метою статті є з'ясувати реакцію поміщиків українських регіонів на перші кроки діяльності ВЕТ, зокрема хто саме та як намагався підтримати його починання, хто використав рекомендації із запровадження нових способів обробітку землі й технічних новинок, хто звернув увагу на інструкції стосовно поліпшення управління господарством. Шукаючи відповіді на ці питання, ми намагалися виявити шляхи розповсюдження «Трудов...» і встановити, що саме із запропонованого прижилося у поміщицьких господарствах. Ця проблема перегукується з проблематикою економічної історії, а розглядаючи її, важливо пам'ятати, що верхівка російської держави почала усвідомлювати потребу розвитку національного ринку й відсталість сільського господарства, а тому й заохочувала до нових методів господарювання.

Безпосереднім поштовхом до заснування Товариства стало кілька подій. Передусім це маніфест Петра III про дворянські вольності 1762 р., який відміняв доти обов'язкову 25-ти річну державну службу. Не схильні до неї особи отримали відтепер законну підставу мешкати у власних маєтках, займаючись господарюванням. Господарських навичок запотребувала й колонізація Півдня, завойованого в ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Туди для опанування краєм імператриця спрямовувала дворян, які після жалуваної грамоти вже могли набувати землю та створювати власні маєтності, проте серед них переважали офіцери й чиновники без належних навичок до землеробства¹⁵. Щоб господарська колонізація була успішною, їх треба було озброїти спеціальними знаннями й навчити практично застосовувати їх на підставі нових технологій¹⁶. Ці засади виглядають цілком умотивованими в світлі просвітницьких намірів Катерини II,

¹⁴ Анна Морозова, «...Чтоб общество сие могло узнать всех таковых трудолюбивых мужей...» (спроба розповсюдження діяльності Вільного економічного товариства у Чернігівській губернії),» *Сіверянський літопис* 3–4 (2012): 62–64.

¹⁵ Наталія Василенко-Полонська, «Південна Україна р. 1787,» *Записки історично-філологічного відділу ВУАН* 24 (1929): 341.

¹⁶ Александр Лаппо-Данилевский, *Очерк внутренней политики императрицы Екатерины II* (Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1898), 20.

згідно з якими держава має спрямовувати розвиток галузей та плекати знання як необхідну ознаку належності до дворянського стану, а культуру господарювання треба уподібнити до західних практик¹⁷.

П'ятнадцять найбагатших осіб з оточення імператриці, серед яких були й придворні академіки, стали засновниками ВЕТ та взялися до організації його діяльності. Для популяризації господарських знань та вмінь Товариство заснувало власне періодичне видання «Труды...», де планувалося вміщувати статті, повідомлення й замітки з рекомендаціями такого змісту. Окрім цього, з 1788 р. стали виходили журнали «Экономические известия» і з 1805 р. — «Круг хозяйственных сведений». До поширення того й другого верховна влада залучала місцеву адміністрацію, передусім губернаторів, а ті, своєю чергою, — предводителів дворянства. Починаючи з 1770 р., Товариство надсилало кожному губернаторові по кілька комплектів «Трудов...», зобов'язавши передавати випуски місцевим найбільш зацікавленим землевласникам, аби ті їх вивчали та знайомили з ними сусідів. Проте ці заходи не досягнули бажаного¹⁸, як і спроби Федора Туманського відкрити книгарню для продажу столичної літератури¹⁹. Охочих виявилось небагато, тож Александр I мусив звертатися до губернаторів, рекомендуючи сприяти Товариству. Зокрема, в листі 1802 р. до Андрія Фенша, київського військового і мінського цивільного губернатора, імператор просив підтримати проект видання опису землеробства і сільського господарства Росії, залучивши зацікавлених осіб, що дозволило би вмістити там якнайбільше місцевих інформацій. Губернаторові належало заохочувати до цього за допомоги нагород. Участь поміщиків у цьому проекті стане, як писав імператор, свідченням «истинного просвещения и любви к отечественным пользам»²⁰.

Чергове спонукання до участі у діяльності ВЕТ належало наступникові на посаді київського військового губернатора Олек-

¹⁷ Дэвид Гриффитс, «Восприятие отсталости в XVIII веке: проекты создания третьего сословия в екатерининской России», в *Екатерина II и её мир: Статьи разных лет* (Москва: Новое литературное обозрение, 2013), 268.

¹⁸ Leckey, «Provincial Readers,» 539.

¹⁹ Иван Мартынов, «Книга в русской провинции 1760–1790 гг. Зарождение провинциальной книжной торговли,» в *Книга в России до середины XIX века*, под ред. А. А. Сидорова и С. П. Луппова (Ленинград: Наука, 1978), 113.

²⁰ «Из архивных мелочей,» *Русская старина* 1 (1906): 213–213.

сандру Тормасову. У 1803 р. мінський губернатор Захарій Корнеєв надіслав йому дев'ять примірників «Круга хозяйственных сведений», прохаючи не лише поширювати це видання серед дворян, а й перекласти його польською мовою, аби удоступнити польським землевласникам²¹. У 1804 р. дійшло до заохочення прилучитися до діяльності Товариства чернігівських землевласників. Тодішній президент Товариства Андрій Нартов звернувся до губернатора з проханням залучати тих, хто господарює передовими методами та схильний поряdkувати на землі за допомоги нових підходів. Як показує дослідження Анни Морозової, повітові маршалки не поспішали повідомляти про таких господарників. У їхніх відповідях, що надходили із запізненням, не йшлося про новачіі — радше про «звичайні способи», «звичний порядок» і традиційне господарювання²².

Першими членами Товариства ставали ті, хто розумівся на вартостях науки, як, приміром, ректор Харківського колегіуму Лаврентій Кордет²³. Григорія Козицького і Миколу Мотоніса зарахували до членства, найімовірніше, як перекладачів іноземних текстів. У 1789 р. до Товариства приєднався аптекар Андрій Бунге (1766–1814), а кореспондентом став поручик Максим Левкович — обидва з Києва. Активну участь у діяльності ВЕТ брали й вихованці західних університетів, для прикладу Степан Джунковський, уроженець м. Лебедин Харківської губернії: прослухавши курс лекцій в Кембриджі, він повернувся до Петербурга, став членом-кореспондентом Товариства, а з 1803 р. — його дійсним членом і незмінним секретарем, а також редактором «Трудов...»²⁴.

Серед перших членів Товариства є й землевласники, які прагнули модернізувати свої господарства. Так, президент ВЕТ Андрій Нартов у 1796 р. запрошував на засідання Андрія Самборського, землевласника Ізюмського повіту, який вивчав агрономію у Великобританії, та просив залучити до членства Василя Джунковського, що

²¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України), ф. 533, оп.1, спр.1769, арк. 1.

²² Морозова, «...Чтоб общество»,» 62–64.

²³ Н. А., «Лаврентий (Кордет),» в *Русский биографический словарь* (Санкт-Петербург, 1914), 10: 20.

²⁴ «Джунковский Степан Семенович,» в *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона* (Санкт-Петербург, 1893), 10 а: 559.

служив у медичній колегії, і якогось Малиновського²⁵. Серед цих осіб виділявся Федор Туманський, чії промови 1792 р. під час вступу до Товариства та на ювілейному зібранні 1794 р. було присвячено господарюванню і сповнено поваги до праці землероба²⁶.

Щоб стати членом ВЕТ, належало підтримувати його діяльність, подавати пропозиції з власними спостереженнями та рекомендаціями, друкуватися в «Трудах...» і брати участь у виконанні конкурсних завдань. До таких активних членів, зокрема, належав київський аптекар Андрій Бунге, який для потреб аптечної справи тримав на Куренівці ботанічний город та не раз надсилав інформацію, дотичну галузей, що їх популяризувало Товариство. Серед них було й шовківництво, у якому вправлявся киянин Йоган Йешке, отримавши вже на другий рік розведення шовкопрядів 30 фунтів шовку, а 1794 р. йому належало 140 фунтів грени (яєць метелика шовкопряду). До того ж, Йешке сам фарбував шовк, купивши ткацькі верстати, щоб забезпечити якість тканини²⁷. Поза тим, Фрідріх Бунге ділився досвідом вирощування чорного осокора із насіння²⁸ і рецептом виготовлення оливок із плодів кизилу («незрелых плодов дерева «*Cornus tus*» приготовленных вместо оливок»)²⁹, а також розведенням кунжуту³⁰.

У 1792 р. член Товариства Іван Бебер, директор училищ Катеринославської губернії, ентомолог і ботанік, надіслав інформацію про природні та господарські особливості Катеринославщини, зокрема про зібрану ним колекцію рослин, комах і мінералів, до чого було додано опис ґрунтів, води і зернових, баштанних та кормових культур, що їх тут вирощували; зауважив Бебер і «кам'яновугільні ями» Стерича та місцеві фабрики. Щодо малоросіян, то вони йому, німцю за походженням, видалися бадьорими, веселими й такими, хто може

²⁵ ЦДІАК України, ф. 2053, оп.1, спр. 424, арк. 1.

²⁶ «Речь надворного советника Фёдора Иосифовича Туманского при принятии в члены экономического общества,» *Труды Императорского вольного экономического общества* (далі — *Труды*) 16 (1792): 127–131; Литвинова, «Соціально-економічні,» 81; Орешкин, *Вольное экономическое*, 122.

²⁷ Микола Тищенко, «Шовківництво в Києві та на Київщині в XVIII та першій пол. XIX ст.,» *Історично-географічний збірник* 2 (1928): 178.

²⁸ Ходнев, *История*, 160.

²⁹ Там само, 194.

³⁰ *Труды* 1(50) (1795): 346.

наперед визначати погоду³¹. Ще один вихідець із Катеринославщини, знаний хімік Товій Ловець, разом із Василем Севрюгіним описали склад тутешніх ґрунтів³².

Про свої успіхи, спостереження та рекомендації стали повідомляти й поміщики, які дбали про добробут своїх маєтків і господарств. На заклик Товариства, а то й самопливом вони надсилали власні пропозиції та господарські поради. Утім, про локальний сільсько-господарський досвід ішлося в небагатьох статтях «Трудов...». Зокрема, спеціально для Товариства Тимофій Малигін уклав «Описание малороссийского табачного производства»³³: на його думку, вирощування тютюну було б доцільно поширити і у Великоросії³⁴. Василь Джунковський поділився з читачами «Трудов...» досвідом розведення іспанської породи овець, виробництва мила, вирощування трюфелів та виготовлення українського бальзаму («бальсаму»), не гіршого за ризький³⁵. Василь Каразін зібрав до 40 колосків різних злаків, які росли в його маєтках на Слобожанщині, пропонуючи Товариству організувати їх експериментальний посів, бо, на його переконання, це дозволяло би збільшити кількість сортів хліба³⁶.

Наприкінці XVIII ст. в «Трудах...» почала з'являтися інформація про Таврію та південні степові губернії. Так, Іван Кельхен обстежив кримське сукновалляння³⁷; було надруковано повідомлення про таврійський бавовняний папір³⁸ та про збереження лісів у степах. Директор Одеського ботанічного саду пропонував розводити в Новоросійському краї фруктові дерева, а барон Олександр Боде, директор училища виноробства в Судаку, закликав вирощувати виноград для виготовлення виноградних вин³⁹.

³¹ Ходнев, *История*, 71; Иван Бебер, «Примечания о различных предметах хозяйства в Екатеринославском наместничестве», *Труды* 1(50) (1795): 169–201.

³² Василий Севрюгин, Товий Ловиц, «Минералогическое и химическое разыскание екатеринославских земляных пород», *Труды* 1(50)(1795): 308–315; Литвинова, «Поміщицька правда», 359.

³³ *Труды* 24 (1773): 143–170.

³⁴ Ходнев, *История*, 172.

³⁵ Литвинова, «Поміщицька правда», 522; *Труды* 71 (1819): 216–227, 358–361.

³⁶ *Труды* 71 (1819): 351–352.

³⁷ *Труды* 16 (1792): 225–236.

³⁸ «О таврической хлопчатой бумаге», *Труды* 1(50) (1795): 306–307.

³⁹ *Труды* 73 (1821): 19, 82–88; 1 (1832): 19–179.

Миргородський землевласник Василь Ломиковський, який після виходу у відставку зайнявся господарюванням, запропонував у 1821 р. шляхи, якими Товариство могло би збільшити і кількість, і продуктивність угідь шляхом осушення боліт, угноєння та розведення лісів. На своїх землях він висадив близько 10 тис. дерев та описав, як вони приймаються на вологих ґрунтах. Заради цього ним було замовлено з Шотландії через Одесу нові сорти дерев, що їх уже на четвертий рік можна було використовувати на дрова, і ці породи він сам почав вирощувати також із насіння⁴⁰.

Чернігівський землевласник, колезький асесор Василь Лихошерстов, у відповідь на запит губернатора став одним із небагатьох місцевих дворян, хто детально описав своє господарство, зокрема власні заходи для поліпшення урожайності — способи затримки вологи в ґрунті, терміни сівби, умови зберігання збіжжя та сіна, попередження пожеж тощо⁴¹.

Завдяки таким практичним порадам «Труды...» приваблювали читачів, особливо коли йшлося про підвищення врожайності, способи поліпшення родючості ґрунтів, нові технології та збільшення статків шляхом вирощування нетрадиційних культур. «Труды...» активно повідомляли про них, передусім про картоплю як продукт масового споживання та про засоби боротьби з її шкідниками. Йшлося також про пшеницю, кунжут, гірчицю, цукрову тростину, бавовну, льон, хміль. Крім землеробства, пропагувалося пасічництво — з описом способів тримання бджіл, шовківництво, розведення великої рогатої худоби, молочарство. Популяризувалися й такі нові практики, як щеплення тварин, відведення блискавок, безпечне спорудження печей у будинках та практичні рекомендації щодо виготовлення цегли й черепиці та щодо переваг мурованих будівель порівняно з дерев'яними. Окремі статті супроводжували малюнки, ескізи й математичні розрахунки, як-от стосовно побудови млинів⁴². Йшлося і про поліпшення якості шерсті — із вказанням продуктивних місцевих порід овець та застереженням, що не варто розводити російські породи⁴³, а також порадою заводити за спри-

⁴⁰ Журба, «Василь Якович Ломиковський», 157.

⁴¹ Морозова, «...Чтоб общество», 66–67.

⁴² П. Ермолаев, «О новоизобретенной ветряной мельнице», *Труды* 31(1779): 82–89.

⁴³ *Труды* 14 (1791): 195.

яння уряду іспанських овець, за доказ успішності чого наводилася практика початку XIX ст. поблизу Одеси «іноземця Міллера»⁴⁴.

Привертають увагу повідомлення Федора Туманського про власний досвід зберігання води й льоду в погребях та про виготовлення серпанку й застосування цієї тканини у домашньому побуті⁴⁵. Йому ж належать опубліковані на сторінках «Трудов...» спостереження над причинами занепаду поміщицьких маєтків, серед яких він називає недбальство господарів, уведення оброку замість панщини, переважання потягу до розкошів над господарюванням: як він пише, поміщики зводять палаци, призначені лише для розваг⁴⁶. Подеколи Туманський виступав експертом, рецензуючи праці членів ВЕТ, зокрема агронома Івана Комова про землеробство і знаряддя праці для обробітку ґрунтів⁴⁷.

Спонукальними, серед іншого, виявилися і конкурси, що їх час від часу оголошувало ВЕТ. Так, Степан Джунковський, беручи участь у конкурсі стосовно засобів піднесення ефективності селянської праці, запропонував на прикладі Півдня, мабуть, якісь дієві стимули, бо був відзначений великою золотою медаллю Товариства⁴⁸; таку саму медаль отримав Василь Ломиковський за пропозиції осушення боліт⁴⁹. Отримали підтримку ВЕТ і поради Тимофія Малігіна щодо вирощування тютюну: йому було запропоновано конкурсне завдання, дотичне виробництва тютюну для паління, яке мало би заохотити його культивування в країні та припинило би відправлення тютюнових папуш з українських губерній за кордон⁵⁰. Ще одну медаль Товариства було присуджено поміщикові Слобідсько-Української губернії Семену Колядину — за вирощування ворсильних шишок для вовняного виробництва⁵¹.

Через конкурси Товариство підтримувало також виготовлення машин. Зокрема, було схвалено модель молотилки для жнив у степових губерніях, запроповану елісаветградським поміщиком (Михайлом) Станкевичем. Характерно, що на конкурс вона потрапила

⁴⁴ Ходнев, *История*, 218.

⁴⁵ *Труды* 17 (1793): 316; Литвинова, «Соціально-економічні», 78.

⁴⁶ *Труды* 19 (1794): 303; Литвинова, «Соціально-економічні», 77.

⁴⁷ Литвинова, «Соціально-економічні», 80.

⁴⁸ Литвинова, «Поміщицька правда», 516.

⁴⁹ Журба, «Василь Якович Ломиковський», 157.

⁵⁰ Ходнев, *История*, 172.

⁵¹ Там само, 174.

завдяки старанням херсонського військового губернатора, а не самого винахідника⁵². Практикувалися й грошові премії, приміром за виготовлення торфу, вживання якого сприяло би збереженню лісів у тогочасній Новоросійській губернії.

Займалося Товариство й підтримкою іновачій, фінансуючи відповідні пропозиції. У такий спосіб, для прикладу, пропагувалося насіння кунжуту, корисного для використання в кулінарії. Насіння для вирощування у своєму маєтку отримав надвірний радник Корній Прокопович з Катеринослава, щоправда, через холодну погоду кунжут не дозрів, а відтак, було рекомендовано сіяти його весною якнайраніше⁵³. У 1802 р. Товариство жваво зацікавилось пропозицією бахмутського поміщика Шабельського про засоби знищення сарани, яка нищила врожаї⁵⁴.

Подеколи до Товариства зверталися за консультаціями. Приміром, Ілля Аршеневський 1813 р. надіслав записку про глину, з якої робили посуд на Межигірській фаянсовій фабриці, прохаючи допомогти фахівцями, які б її поліпшили⁵⁵. У 1817 р. подільський губернатор прислав шматки «мінеральної маси», знайденої поблизу м-ка Шаргорода Ямпільського повіту, та просив Товариство з'ясувати її властивості (за дорученням ВЕТ професор Андрій Теряєв дійшов висновку, що то був графіт⁵⁶).

З'ясувати, наскільки активно поміщики скористалися порадами ВЕТ щодо використання машин, практично не вдалося. Відомо, що у Диканському маєтку Василя Кочубея якийсь час використовували віялку винахідника Махова, рекомендовану Товариством, однак вона швидко зламалася⁵⁷. Слід думати, вітчизняні машини ще не були досконалими. Недаремно член Товариства, дійсний статський радник князь Радзивил, прислав з Бердичева до Петербурга у 1812 р.

⁵² Там само, 235.

⁵³ *Труды* 1(50) (1795): 406.

⁵⁴ Ходнев, *История*, 345.

⁵⁵ *Труды* 65 (1813): 224.

⁵⁶ *Труды* 69 (1817): 288–289.

⁵⁷ Павло Клепацький, «Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині ХІХ віку», в *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності* (Київ: Друкарня Української Академії наук, 1927), 973; Литвинова, «Поміщицька правда», 527.

п'ять моделей плугів і сіялок, виписаних із Хофвіля (поблизу Берна). Вони належали винахідникові Філіпу Феленбергові, чия сільсько-господарська техніка була знаною і авторитетною⁵⁸. Утім, на те, що подібні машини можна було виготовляти і в Росії, вказує звернення гірничого начальника Луганського ливарного заводу Нілуса, який 1818 р. просив Товариство надіслати йому модель жнивarki. Він писав, що Катеринославщина є тим краєм, де їх варто виготовляти чимшвидше, зважаючи на багаті землі й брак робочих рук⁵⁹.

Можна припускати, що наявність видань ВЕТ у приватних бібліотеках вказує на цілеспрямований інтерес. Для прикладу, серед книжок власника Брахловського маєтку в Стародубському полку Степана Лашкевича зберігалось 14-те число «Трудов...»⁶⁰. Як бачимо зі щоденника Лашкевича, він дбав про свій маєток та, напевно, застосовував рекомендації Товариства у господарстві, адже плекав сади, мав млини і винокурні, вирощував коноплі й зернові, розводив коней⁶¹. Найімовірніше, у 14-му числі його увагу привернули статті про картоплю Андрія Болотова, знаного агронома і помолога, який активно поширював інформацію про вирощування картоплі, її врожайність та умови зберігання.

Разом з тим, багато землевласників не зверталися до порад Товариства, ба вважали себе й так досить вправними господарями. За спостереженням Колума Леккі, йшлося про спротив модернізації, яка протирічила традиційній культурі землеробства⁶². На основі вибірки звітів із фонду Вільного економічного товариства РГИА (Санкт-Петербург) та перших 30-ти томів «Трудов...» Леккі встановив імена 30–40 читачів із Слобідсько-Української губернії, що їх цікавили не так поради, як публікації про якість ґрунтів, сибірський горох, джерела й колодязі та про виплавку чавуну⁶³.

Підвищення врожайності зернових, як і піднесення тваринництва, залежало від умінь керувати господарством. Ось чому багато

⁵⁸ *Труды* 64 (1812): 14.

⁵⁹ *Труды* 70 (1818): 346–347.

⁶⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 2, спр. 6781, арк. 5. Дякую Олені Дзюбі, яка звернула мою увагу на це джерело.

⁶¹ Федор Николайчик, «Род Лашкевичей и дневник одного из них», *Киевская старина* 12 (1887): 696–705.

⁶² Colum Leckey, «Provincial Readers,» 537.

⁶³ *Ibidem*, 538.

уваги ВЕТ звертало на організацію управління маєтками, запозичуючи рекомендації німецьких агрономічних асоціацій⁶⁴. Інструкції, економічні правила, настанови та накази поміщики мали готувати для своїх прикажчиків та управителів. Їх публікували в «Трудах...», аби ті дворяни, що не мали досвіду господарювання й обрахунку прибутків та збитків, навчалися за допомоги таких настанов. При цьому брали до уваги й те, що при відлучках власника маєтку розпорядчі документи зможуть компенсувати його відсутність. У таких рекомендаціях радили, як краще розподіляти працю між селянами, як вести облік зробленого, які будівлі споруджувати у селянських господарствах, як-от: корівники, хліви, гусятники, курятники, вівчарні, гумна. Для прикладу ось одна з них: «Наказ управителю или прикащику как управлять деревнями в отсутствии помещика, сочиненное майором бароном Вольфом, членом Вольного экономического общества»⁶⁵. Чи укладали такі рекомендації поміщики з українських регіонів, встановити не вдалося за одним винятком — настанов управителя Кагарлицької економії Дмитра Трощинського «Объяснения... об опытах по сельскому хозяйству» 1804 р⁶⁶. Утім, відомо, що Федор Туманський скептично ставився до подібних інструкцій, вважаючи, що ефективно господарювання можливе лише за особистої участі⁶⁷. Мабуть, так думала й решта землевласників, особливо тих, які володіли невеликими маєтками.

Аби зрозуміти місцеві особливості господарювання, Товариство розробило програму локальних досліджень та почало збирати інформацію про місцеві природно-кліматичні умови і про традиційні сфери зайнятості тамтешньої людності. З цією метою віце-президент Юстиць-колегії Ліфляндії, Естляндії і Фінляндії Тимофій Клінгштет опрацював анкету, яка містила 65 пунктів. Ці рубрики-питання вказують, що держава прагнула вивчати, контролювати й ефективно використовувати новонабуті території⁶⁸, спираючись на знання про тутешній клімат, фізичні параметри, якість ґрунтів,

⁶⁴ Бредли, *Общественные организации*, 122.

⁶⁵ *Труды* 12 (1769): 2.

⁶⁶ Литвинова, «Поміщицька правда», 408.

⁶⁷ Литвинова, «Соціально-економічні», 82.

⁶⁸ Володимир Склокін, *Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство* (Львів: Вид-во УКУ, 2019), 34.

чисельність і спосіб життя етносу, його вірування, нахили та звичаї, рівень заможності й схильність до торгівлі. Як бачимо, йшлося про речі, що знадобились би при укладанні універсальних законів. На зміст цього анкетування, найімовірніше, вплинув трактат «Про дух законів» шанованою Катериною II Шарля-Луї Монтеск'є: пор. книги 14 цієї праці (про співвідношення законів і клімату), 18 (про закони і природу ґрунтів) і 19 (про закони, загальний дух і звичаї)⁶⁹.

Серед іншого, анкета передбачала збір інформації про види господарювання: вирощування злакових, особливо пшениці та для якої потреби землевласник її висівав; фіксацію порід худоби й видів птиці та її кількості; даних про знаряддя праці та способи удобрення землі. Йшлося і про специфіку місцевого населення: його свята, дозвілля, харчування та промисли. Відповіді на 65 питань анкети передбачалося використати для підготовки економічної енциклопедії, однак цей задум не було реалізовано, бо не вдалося зібрати даних з усієї імперії. Упродовж досліджуваного часу було отримано лише 12 губернських описів, причому останні вже надійшли на вимогу Александра I. Більшість анкетованих не давали повних відповідей, а відтак описи виявилися малоінформативними. Та хоч проект не досягнув поставленої мети, він усе ж засвідчує, що Російська імперія намагалася оволодіти знаннями про людські й природні ресурси новонабутих територій, щоб сповна скористатися правами на них.

Серед українських губерній описи надіслали Товариству Слобідсько-Українська, Чернігівська і Волинська⁷⁰. До найбільш значимих можна зарахувати відповіді, надіслані з чотирьох провінцій Слобідсько-Української губернії — Охтирської, Сумської, Острогозької та Ізюмської⁷¹. Якщо коротко їх характеризувати, то передусім йшлося про переважання злакових культур — жита, вівса і ячменю, рідше пшениці, гречки й проса⁷². У Сумській провінції пшеницю «татарку» сіяли тільки поміщики, та й то не всі⁷³. Станом на 1768 р. про картоплю місцеве населення навіть не чуло, лише в Острогозькій

⁶⁹ Шарль-Луї Монтеск'є, *О духе законов* (Москва: Мысль, 1999).

⁷⁰ Морозова, «...Чтоб общество»,» 62.

⁷¹ Ходнев, *История*, 46.

⁷² «Ответы на экономические вопросы по Слободско-Украинской провинции», *Труды* 8 (1768): 76.

⁷³ «Ответы на экономические вопросы по Сумской провинции», *Труды* 8 (1768): 188.

провінції було запроваджено державну програму її вирощування⁷⁴. Чимало місця у відповідях на питання анкети відводилося умовам праці та її оплати. Про розмір панщини вказано, що піддані працювали здебільшого з кожного двору по одному робітникові на тиждень два дні, решту днів — на себе⁷⁵. Поміщики не змушували їх робити більше, позаяк до 1763 р. місцеві жителі користувалися свободою переходу з місця на місце⁷⁶, і власники боялися, що ті розійдуться з їхніх маєтків. Під час жнив поміщики годували підданих по п'ять чи й шість разів на день, а іноді давали третій, або й четвертий сніп за роботу⁷⁷. Загалом же дані анкетування дозволяли зробити висновок, що, на відміну від центральних губерній, землі Слобожанщини вирізнялися чорноземами (за винятком Сумської провінції), і це гарантувало високі врожаї та успіхи тваринництва⁷⁸. Серед іншого, завдяки відповідям опитуваних було отримано якісні описи кінських заводів, як-от:

...у здешних помещиков больше пород козацких, украинских и неокладистых, ростом, чистотою и силою изрядных. Некоторые помещики помешали с оными породами немецких жеребцов и потому уже у многих есть лошади хорошие, и продают лошадей рублев по сорок и более⁷⁹.

Дехто з господарів Сумщини розводив на кінських заводах німецькі й неаполітанські породи коней, але здебільшого російські; коней використовували для роботи з чотирьох і п'яти років, а биків з — трьох⁸⁰. Що ж до охтирських поміщиків, то вони полюбили пасіки, в яких кількість вуликів подеколи сягала сотні⁸¹.

⁷⁴ Володимир Маслійчук, *Провінція на перехресті культур: Дослідження історії Слобідської України XVII–XIX ст.* (Харків: Харк. приватний музей міської садиби, 2008), 53.

⁷⁵ «Ответы на экономические вопросы по Слободско-Украинской провинции,» 83.

⁷⁶ «Ответы на экономические вопросы по Острогжской провинции,» *Труды* 8 (1768): 168.

⁷⁷ Там само, 110–111.

⁷⁸ Leckey, «Provincial Readers,» 548.

⁷⁹ «Ответы на экономические вопросы по Ахтырской провинции,» *Труды* 8 (1768): 152.

⁸⁰ «Ответы на экономические вопросы по Сумской провинции,» 209.

⁸¹ «Ответы на экономические вопросы по Ахтырской провинции,» 153.

За вдачею слобожан описували як простодушних, побожних, хоч і забобонних, упертих, та ще схильних до пияцтва, «праздности» і вольностей⁸².

До промислових заводів на підставі анкет було віднесено селітрові, що постачали продукцію на потреби артилерії⁸³. Згадано також одну суконну фабрику у Сумській провінції, належну колезькому асесорові Козьмі Матвееву: на ній працювало до двох тисяч «військових обивателів», а сукно вона постачала для армії⁸⁴.

Чергова анкета Товариства стосувалася обліку сільськогосподарських рослинних культур: її було розіслано генерал-губернаторам і губернаторам, аби ті посприяли її заповненню. За правління харківського намісника Федора Кишенського це загальмувалося чи то через відсутність «сведущих» землевласників, чи то через бюрократичні перепони. Збір даних завершився аж наприкінці 1794 р., та й то після кількаразових нагадувань окружних предводителів дворянства⁸⁵, проте й потому відповідей надійшло небагато.

Чи вдалося ВЕТ шляхом обміну інформацією піднести ефективність сільського господарювання? Скоріше ні, ніж так. Такий висновок можна зробити на підставі розповсюдження праць Товариства. Наклад «Трудов...» спершу сягав 1200 примірників, далі виріс до 2400, але невдовзі суттєво понизився — до 1 тис., а далі взагалі до 600 примірників⁸⁶. У 1794 р., коли вже вийшло друком 49 томів, Товариство започаткувало їхній гуртовий розпродаж, бо попиту на окремі частини не було. Власне тоді Харківська казенна палата придбала за 175 руб. п'ять комплектів видання з метою його розповсюдження серед державних селян «для подражания». Окремо було придбано комплект для директора економії та домоводства, який у казенній палаті відповідав за землеробство і господарство

⁸² Склокін, *Російська імперія*, 97.

⁸³ «Ответы на экономические вопросы по Слободско-Украинской провинции,» 118–119.

⁸⁴ «Ответы на экономические вопросы по Сумской провинции,» 205.

⁸⁵ ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 2417, арк. 13–17, 25.

⁸⁶ Бредли, *Общественные организации*, 134; Анатолий Чеботарев, «Печатная информационно-просветительная деятельность Вольного экономического общества в XVIII веке,» *Вестник Челябинского гос. университета* 21 (99) (2007): 10–15.

державних сіл. Ще один комплект узяв Приказ громадської опіки, а решту передбачалося передати народним училищам⁸⁷.

У 1824 р. Товариство запропонувало придбати за 150 руб. 71 том своїх видань для університетських та гімназійних книгозбірень і для бібліотек повітових училищ, а особам, які би цьому посприяли, було обіцяно присвоїти звання члена-кореспондента ВЕТ. Тоді ж певну кількість було закуплено у Харківському навчальному окрузі⁸⁸, а голова Товариства граф М. С. Мордвинов оголосив про надіслання видань бібліотекам усіх губернських гімназій⁸⁹. Декому з активних членів Товариства томи висилали безкоштовно, як, приміром, київському аптекаря Бунге⁹⁰.

З плином часу Товариство суттєво розширило первісні форми своєї діяльності, зокрема створило власну бібліотеку з безкоштовним доступом. Був заснований музей машин і моделей, кабінет мінералів, започаткувалися перші агрономічні школи та виставки й публічні лекції з агрономії. Та все це припадає вже на другу чверть ХІХ століття. Численні приклади, наведені Тетяною Литвиною, показують, що інтерес до ВЕТ десь від 1830-х рр. почав падати. Товариство втрачало свою монопольну позицію після появи регіональних товариств сільськогосподарського призначення та місцевої періодичної преси, що була доступнішою для землевласників⁹¹.

Тож підсумовуючи стверджуємо, що діяльність ВЕТ на початковому етапі не принесла бажаних результатів. Упродовж досліджуваного часу серед членів Товариства було небагато поміщиків з українських територій. Землевласники з Лівобережжя, як недостатньо освічені, віддавали перевагу традиційному досвідові, а поміщики з правобережних губерній не користуватися працями Товариства просто через незнання російської мови. Однак Товариство все ж спромоглося посіяти думку, що наука й передовий досвід можуть піднести

⁸⁷ ЦДІАК України, ф. 1709, оп. 2, спр. 2444, арк. 1–3.

⁸⁸ Дмитрий Багалей, Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) (Харьков: Паровая тип. и литогр. Зильберберг, 1904), 2: 1089.

⁸⁹ Иван Павловский, *К истории полтавского дворянства. 1802–1902: Очерки* (Полтава: Эл. типо-литография, 1907), 2: 141.

⁹⁰ *Труды* 10 (1790): 305.

⁹¹ Литвинова, “Поміщицька правда”, 570–572 та ін.

продуктивність праці. Держава, прагнучи подолати економічне відставання, нав'язувала спільноті власне розуміння знань і їхню практичну корисність, бажаність відмови від застарілих способів господарювання — з переходом до нових, що можуть помножити статки і добробут.

Bibliography

Bagalej, Dmitrij. *Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam)*. Vol. 2. Har'kov: Parovaja tip. i litogr. Zil'berberg, 1904.

Beber, Ivan. «Primechanija o razlichnyh predmetah hozjajstva v Ekaterinoslavskom namestnichestve.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva*, 1(50) (1795): 169–201.

Bredli, Dzhozef. *Obshhestvennye organizacii v carskoj Rossii: nauka, patriotizm i grazhdanskoe obshhestvo*, per. s angl. Moskva: Novyj hronograf, 2012.

Chebotarev, Anatolij. «Pечатnaya informacionno-prosvetitel'naya deyatelnost' Vol'nogo ekonomicheskogo obshchestva v XVIII veke.» *Vestnik CHelyabinskogo gos. universiteta* 21 (99) (2007): 10–15.

«Dzhunkovskij Stepan Semenovich.» In *Enciklopedicheskij slovar'*, 10 a: 559. Sankt-Peterburg, 1893.

Egorysheva, Irina, and Goncharova, Svetlana. «Voprosy zdoravohranenija v trudah Vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva.» *Zdoravohranenie Rossijskoj Federacii* 59 (4) (2015): 8–50.

Ermolaev, P. «O novoizobretennoj vetrjanoj mel'nice.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 31(1779): 82–89.

Griffits, Devid. «Vosprijatie otstalosti v XVIII veke: proekty sozdanija tret'ego soslovija v ekaterininskoj Rossii.» In *Ekaterina II i ejo mir: Stat'i raznyh let*, 251–280. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2013.

Hodnev, Aleksej. *Istorija Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva s 1765 do 1865 goda*. Sankt-Peterburg: Tip. Tov-va «Obshhestvennaja pol'za», 1865.

Indova, Ekaterina. «Voprosy zemledelija v “Trudah Vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva” vo vtoroj polovine XVIII veka.» In *Ezhegodnik po agrarnoj istorii Vostochnoj Evropy 1970*, 112–121. Riga, 1977.

«Iz arhivnyh melochej.» *Russkaja starina* 125, kn. 1 (1906): 212–213.

Kameron, Rondo. *Kratkaja ekonomicheskaja istorija mira. Ot paleolita do nashih dnei*. Moskva: ROSSPJeN, 2001.

Klepatskyi, Pavlo. «Hospodarstvo Dykanskooho maietku Kochubeiv u pershii polovyni XIX viku.» In *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahaliia z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovoi diialnosti, 1968–1989*. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii nauk, 1927.

Lappo-Danilevskij, Aleksandr. *Ocherk vnutrennej politiki imperatricy Ekateriny II*. Sankt-Peterburg: Tip. M. M. Stasjulevicha, 1898.

Leckey, Colum. *Patrons of Enlightenment: The Free Economic Society in Eighteenth-Century Russia*. (University of Delaware, 2011).

Leckey, Colum. «Provincial Readers and Agrarian Reform, 1760s-70s: The Case of Sloboda Ukraine.» *The Russian Review* 61 (2002) 535–559.

Litvinova, Tat'jana. «Pomeshhickaja pravda». *Dvorjanstvo Levoberezhnoj Ukrainy i krest'janskij vopros v konce XVIII — pervoj polovine XIX veka*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2019.

Lytvynova, Tetiana. «Pomishchyska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII — u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichni aspekt): Monohrafiia*. Dnipropetrovsk: «LIRA», 2011.

Lytvynova, Tetiana. «Sotsialno-ekonomichni pohliady y hospodarski interesy F. Y. Tumanskooho.» *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2007): 70–94.

Mal'gin, Timofej. «Opis malorossijskogo tabachnogo proizvodstva.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 24 (1773): 143–170.

Martynov, Ivan «Kniga v russkoj provincii 1760–1790 gg. Zarozhdenie provincial'noj knizhnoj trgovli.» In *Kniga v Rossii do serediny XIX veka*, pod red. A. A. Sidorova i S. P. Luppova, 109–124. Leningrad: Nauka, 1978.

Masliichuk, Volodymyr. *Provintsiia na perekhresti kultur: Doslidzhennia istorii Slobidskoi Ukrainy XVII–XIX st.* Kharkiv: Khark. pryvatnyi muzei miskoi sadyby, 2008.

Monteske, Sharl'-Lui. *O duhe zakonov*. Moskva: Mysl', 1999.

Morozova, Anna. «...Chtob obshhestvo sie moglo uznat' vseh takovyh trudoljubivyyh muzhej...» (sproba rozpovsiudzhennia diialnosti Vilnoho ekonomichnoho tovarystva u Chernihivskii hubernii).» *Siverianskyi litopys* 3–4 (2012): 61–70.

N. A. «Lavrentij (Kordet).» In *Russkij biograficheskij slovar'*, 10: 19–20. Sankt-Peterburg, 1914.

Nikolajchik, Fedor. «Rod Lashkevichej i dnevnik odnogo iz nih.» *Kievskaja starina* 12 (1887): 696–705.

«O tavrisheskoj hlopchatoj bumage.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 50, p. 1(50) (1795): 169–201.

«Otvety na ekonomicheskie voprosy po Ahtyrskoj provincii.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 8 (1768): 134–159.

«Otvety na ekonomicheskie voprosy po Ostrogozhskoj provincii.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 8 (1768): 160–186.

«Otvety na ekonomicheskie voprosy po Slobodsko-Ukrainskoj provincii.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 8 (1768): 75–100.

«Otvety na ekonomicheskie voprosy po Sumskoj provincii.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 8 (1768): 187–220.

Pavlovskij, Ivan. *K istorii poltavskogo dvorjanstva. 1802–1902: Ocherki*. Vol. 2. Poltava: Jel. tipo-litografija, 1907.

«Rech' nadvornogo sovetnika Fjodora Iosifovicha Tumanskogo pri prinjatii v chleny ekonomicheskogo obshhestva.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 16 (1792): 127–131.

Sevrjugin, Vasilij, and Lovic Tovij. «Mineralogicheskoe i himicheskoe razyskanie ekaterinoslavskih zemljanyh porod.» *Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva* 50, p. 1 (1795): 308–315.

Sklokin, Volodymyr. *Rosiiska imperiia i Slobidska Ukraina u druhii polovyni XVIII st.: prosvichenyi absoliutyzm, imperska intehratsiia, lokalne suspilstvo*. Lviv: Vyd-vo UKU, 2019.

Tyshchenko, Mykola. «Shovkivnytstvo v Kyivi ta na Kyivshchyny v XVIII ta pershii pol. XIX st.» *Istorychno-heohrafichnyi zbirnyk* 2 (1928): 169–182.

Trudy Imperatorskogo vol'nogo ekonomicheskogo obshhestva 12 (1769): 2; 40 (1790): 305; 14 (1791): 164–226; 16 (1792): 225–236; 17(1793): 316–323; 19 (1794): 303–334; 1(50) (1795): 306–307, 345–346, 406; 64 (1812): 14; 65 (1813): 224; 69 (1817): 288–289; 70 (1818): 346–347; 71 (1819): 216–227, 351–352, 358–361; 73 (1821): 19, 82–88; 1(1832): 19–179.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 533, op.1, spr.1769.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 1709, op. 2, spr. 2444, 2417.

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 2053, op. 1, spr. 424.

Vasylenko-Polonska, Nataliia. «Pivdenna Ukraina r. 1787.» *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN24* (1929): 303–366.

Zhurba, Oleh. «Vasyl Yakovych Lomykovskyy: istoryk chy ahronom?» *Sicheslavskyyi almanakh* 2 (2006): 153–158.

Abstract

The Environment of Creators and Consumers of Economic Knowledge of the Free Economic Society in the Ukrainian Historical Lands (the Last Third of the 19th — the Beginning of the 20th Centuries)

The Free Economic Society, created under Catherine II, was fully in line with the enlightenment intentions of the Empress and her desire to encourage landowners to arrange their estates based on knowledge. One of the factors of its establishment was the need to accelerate the colonization of the Ukrainian southern territories, where land was received by officials and officers without economic skills. The society was to promote the foreign experience and the experience of those landowners who had achieved certain successes in growing high yields, organizing work, using machines and tillage, and building outbuildings. At the same time, it sought to study local specifics by describing and accumulating information about the demographic situation and economic potential of all territories of the Russian Empire. How did the landowners of the Ukrainian lands react to the attempts of the VET to involve them in their own activities and did its recommendations for the introduction of new agricultural technologies, which were discussed in the company's publications, become authoritative? The author's observations of the initial period of his activity allowed us to draw the following conclusions. In order to attract enlightened businessmen to participate in the society, the supreme power mobilized the local administration, which in turn mobilized the nobility. However, landowners were in no hurry to share their own achievements, and the company's printed works did not become widespread and respectively did not take advantage of VET recommendations. There were insignificant successes in the natural-economic and demographic description of the provinces. The most complete were the descriptions of the Sloboda-Ukrainian province, the rest either did not take part in this project at all, or were brief.

Keywords: Free Economic Society, «Proceedings of the Imperial Free Economic Society», descriptions of provinces, management culture.